

1—4) називається по-різному: велішевські вістря (А. Венцковська), яніславицькі вістря (С. Козловський), ланцетоподібні наконечники (Р. К. Рімантене), донецькі вістря (Д. Я. Телегін).

³ Телегін Д. Я. Мезолітичні стоянки в околицях Києва.— КСИМК, вып. 65, 1956, с. 75.

⁴ Левицький І. Стая в ур. Піщаному біля Народич.— Антропологія, 1930, вип. 4, с. 191—232.

⁵ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші.— Археологія, 1975, 16, с. 61—64.

⁶ Пясецький В. К. Доповідь на другій конференції молодих вчених Інституту археології АН УРСР. К., 1976.

⁷ Канивцев В. Н. Отчет об археологических разведках в Западной Украине в 1952.— НА ІА АН УРСР.

⁸ Березанська С. С. Разведка в северных районах Украины.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1967 году. К., 1968, с. 31.

⁹ Розвідки Сибильова Н. В. Науковий архів та фонди Інституту археології АН УРСР. Матеріали стоянок Петровська 10, Дробинське I та ін.

¹⁰ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 15.

¹¹ Kozłowski S. K. Pradzieje ziem polskich od IX do Vtysiaclecia p. n. e. Warszawa, 1972, s. 125—164; Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria ziem Polskich.— In: Paleolit i mezolit, t. I, Wrocław e. a., 1975, s. 375—393.

¹² Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria..., s. 420.

¹³ Кольцов Л. В. Памятники с яниславицькими елементами на території СССР.— В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 63—67.

¹⁴ Рімантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, «Минтис», 1971, с. 140—142, 144—146.

¹⁵ Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria..., s. 379—380.

¹⁶ Ефименко П. П. Мелкие кремниевые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста.— РАЖ, 1924, с. 13, вып. 3-4, с. 211—228.

¹⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 30.

¹⁸ Телегін Д. Я. Мезолит лівобережжя України и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры.— МИА, 1966, № 126, с. 99—107.

¹⁹ Телегін Д. Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-территориального членения памятников.— In: The mesolithic in Europe. Warszawa, 1973, s. 537—539.

²⁰ Зализняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка.— Археологія, 1976, 20, с. 60—66.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК

Рудоостровская мезолитическая культура

Резюме

Мезолитические стоянки Киевского и Житомирского Полесья характеризуются высокой степенью микролитизации и неразвитой макролитической техникой, что послужило для ряда исследователей поводом связывать их с микролитической зоной мезолита юга Восточной Европы. Накопившиеся за последние годы археологические материалы свидетельствуют о том, что мезолит указанных полесских территорий имеет много общих черт с мезолитом средневропейских низменностей.

На основе материалов стоянки Рудой Остров, исследовавшейся автором, а также известных комплексов в Южном Полесье выделяется своеобразным позднемезолитическая группа памятников, тесно связанная с яниславицкой культурой Польши, а через нее с маглемезским кругом памятников. Ставится вопрос о выделении отдельной рудоостровской мезолитической культуры в рамках яниславицкой культурной области.

М. П. КУЧЕРА
(Київ)

Давньоруські городища в західній частині Переяславщини

У західній частині Переяславського князівства XI—XIII ст. (межіріччя Дніпра—Супою, в тому числі по р. Трубіж) було чимало укріплених населених пунктів, залишки яких збереглися до наших часів як горо-

дища. Обстеження їх дозволило автору цієї статті встановити нові цікаві дані з історії давньоруського оборонного будівництва.

Не рахуючи залишків укріплень столиці князівства на території сучасного м. Переяслав-Хмельницького, тут збереглося 13 городищ — Світильня, Русанів, Іванків, Проців, Гологурів, Старе, Веселинівка, Пристроми, Гайшин, Вінниці, Городище, Ташань, Каленики (рис. 1). Для них вперше одержано загальну археологічну характеристику: знято плани, встановлено час існування, з'ясовано топографічне місцезоположення, характер і збереженість оборонних споруд¹. Крім того, обстежено і зібрано датуючі матеріали на двох городищах, укріплення яких не збереглися (Любарці, Перемога)².

Для названих городищ характерна територіальна відокремленість в межах Лівобережжя Дніпра. Крім двох мисових городищ (Ташань,

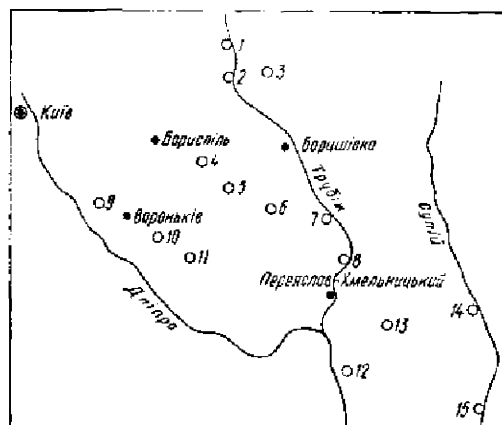

Рис. 1. Карта городищ:

1 — Світильня; 2 — Русанів; 3 — Перемога; 4 — Іванків; 5 — Любарці; 6 — Веселинівка; 7 — Пристроми; 8 — Гайшин; 9 — Проців; 10 — Гологурів; 11 — Старе; 12 — Городище; 13 — Вінниці; 14 — Ташань; 15 — Каленики.

Старе — рис. 2, 1, 2), за плануванням та топографічним місцезоположенням вони досить одноманітні: в плані округлі (рис. 2, 3, 4; 3, 1—9)³, оточені одним, а городища в селах Іванків, Вінниці, Каленики (рис. 2, 4; 3, 2, 8) двома, що, правда, менш потужними кільцевими валами⁴.

Округлі городища розташовані на рівній місцевості, іноді в її дещо підвищеній частині (Світильня, Перемога, Любарці, Гологурів, Вінниці, Пристроми, Гайшин, Каленики, Веселинівка) або на незначному виразнішому підвищенні (Проців, Городище, Русанів, Іванків). За розмірами виділяється городище Ташань, яке займає площу 3,4 га. Площа городищ у середині укріп-

лень не перевищує 0,5 га. Найбільшим з округлих городищ є Світильня, що має майданчик діаметром 75 м (0,45 га). Поперечник майданчика Процівського городища (найменшого) становить у середньому 25 м (0,05 га). В цілому переважають городища з майданчиком діаметром 40—55 м (Іванків, Любарці, Гологурів, Пристроми, Каленики, Городище, Русанів) та площею 0,13—0,20 га. Городища Вінниці, Веселинівка, Гайшин діаметром 65—70 м займають площу 0,3—4 га. Порівняно з городищами інших територій давньої Русі, укріплені пункти в західній частині Переяславщини належать до числа найменших.

На деяких городищах культурний шар незначний (Світильня, Русанів, Іванків і особливо Гологурів та Гайшин). Тут трапляються городища з поодинокими уламками кераміки (Старе, Каленики, Веселинівка, Городище, Проців). На городищі Вінниці у верхніх відшаруваннях і перекопах (частина городища зайнята сучасним кладовищем) не трапилось жодних знахідок. З усіх городищ найнасиченіший знахідками культурний шар у Пристромах і в окремих місцях укріпленої площі в Ташані.

У валах городищ виявлено потужні дерев'яні конструкції. На городищах в селах Городище і Проців, де провадились розвідувальні розкопки, в оборонних валах відкрито зруби типу городень (Городище) і клітей (Проців). На інших городищах дерев'яні конструкції зафіксовано в місцях випадкових руйнувань валів: в селах Русанів (городні),

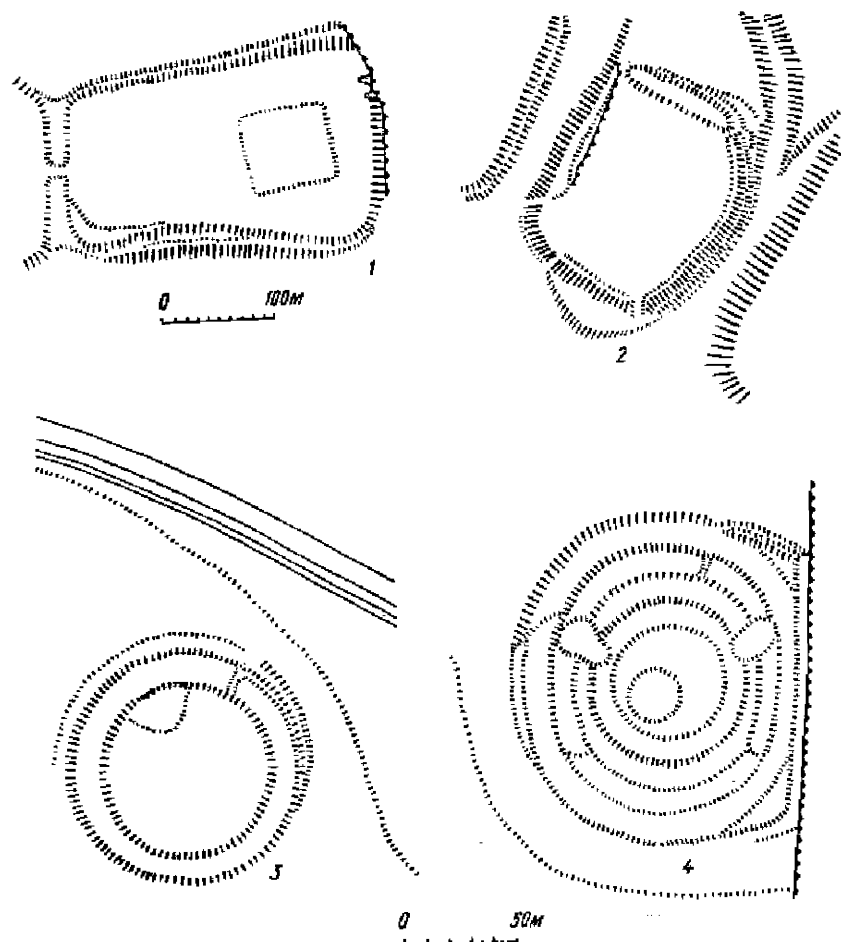

Рис. 2. Плани городищ:

1 — Ташань. 2 — Старе; 3 — Веселинівка; 4 — Каленики.

Гайшин, Гологурів (кліті), Світільня, Старе (тип конструкції не з'ясовано). Характеристику городищ доповнюють дані селищ, відкриті безпосередньо поблизу них.

Залишки селищ з поодинокими знахідками уламків кераміки, що виявлено поблизу городищ в селах Старе і Вінниці, незначні. Мало чим різняться від попередніх і селище біля городища в с. Веселинівка. Частіше трапляються знахідки на селищах, що прилягають до городищ в селах Проців, Світільня і Перемога. Більш виразні сліди заселення зафіксовано на невеличких селищах біля городищ в селах Іванків, Гологурів і, особливо, на порівняно значному за площею селищі (близько 1 га) поблизу городища у с. Любарці. Добре насичений культурний шар на великих селищах коло городищ в селах Городище (15 га), Русанів (понад 2,5 га), Пристроми. Виняткову насиченість численними речовинними знахідками має культурний шар на селищі (25 га) біля городища в с. Каленики. В цілому на селищах трапляється набагато більше знахідок, ніж на городищах. Вони за насиченістю культурними залишками відрізняються одне від одного значною різноманітністю. На відміну від городищ селища досить помітно розрізняються і за розмірами їх площі.

Керамічний матеріал з городищ та селищ в селах Пристроми, Русанів, Городище, Ташань, Каленики, Любарці датується XI—XIII ст., в с. Гологурів — кінцем XI—XIII ст., в селах Світільня, Перемога, Проців, Іванків, Старе, Веселинівка, Вінниці — XII—XIII ст. На городищі в

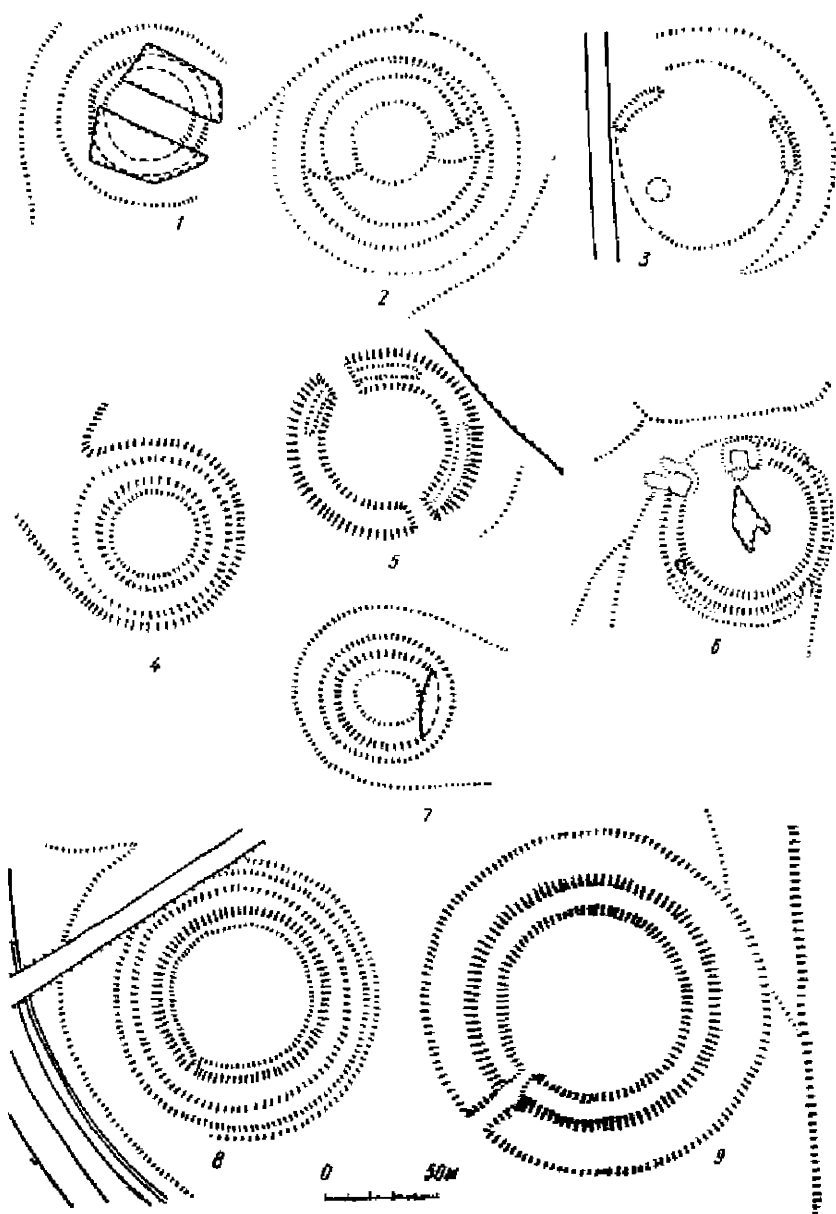

Рис. 3. Плани городищ:

1 — Головурів; 2 — Іванків; 3 — Гайшин; 4 — Городище; 5 — Пристроми; 6 — Русанів;
7 — Проць; 8 — Вінниця; 9 — Світільня.

с. Гайшин зустрінуто стінки гончарних посудин недбалого виготовлення, аналогії яким невідомі. Мабуть, їх можна датувати XI ст. На інших городищах та селищах кераміка тогожін звичайній давньоруській (рис. 4, 1—46) *.

Слід зазначити, що на городищі в с. Ташань кераміка XI ст. посідає досить помітне місце; на селищі, і особливо на городищі в с. Пристроми,

* На городищах в селах Старе та Ташань зустрінуто уламки кераміки XVII—XVIII ст. Крім того, на городищі в с. Ташань збереглися залишки пізньосередньовічного замчища чотирикутної форми (рис. 2, 1).

кераміка XI ст. зустрічається ще частіше, ніж кераміка XII—XIII ст., а на селищі в с. Городище в основному знайдено кераміку XI ст. За свідченням матеріалів розкопок, населений пункт в с. Городище перестав

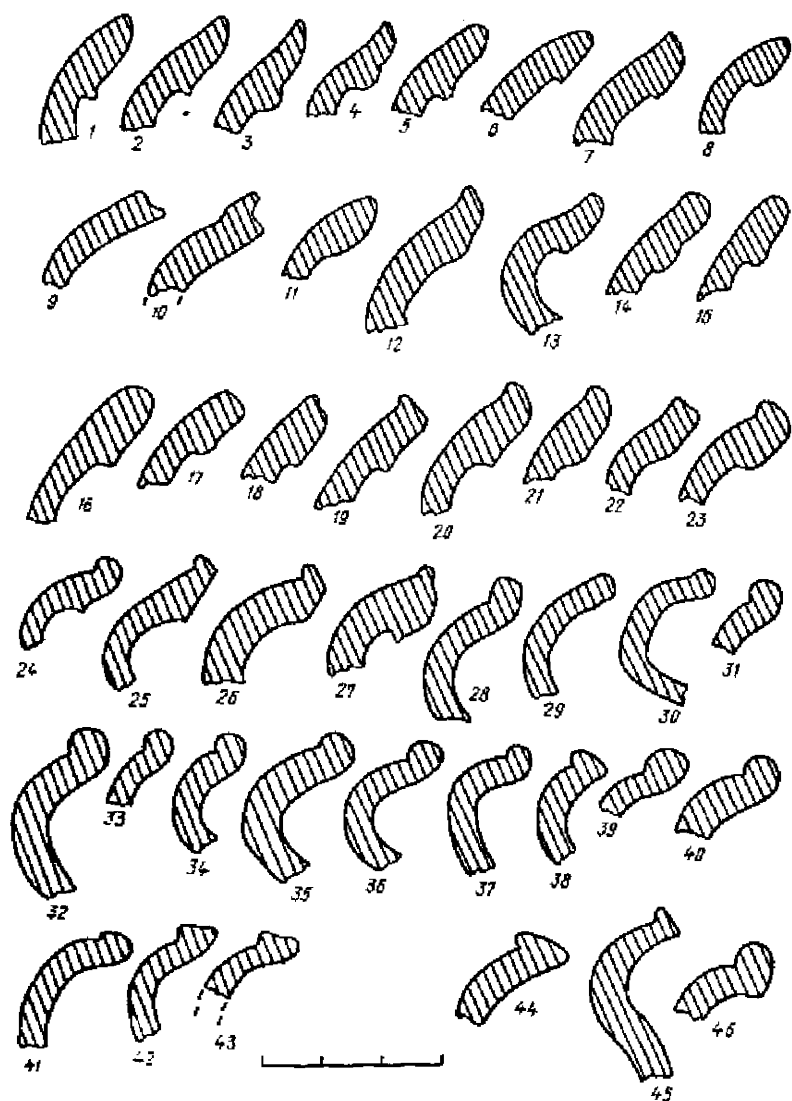

Рис. 4. Профілі вінець посудини:

1, 2, 6, 9, 10, 14, 29, 30, 44 — Городище; 3, 5, 15, 16, 23, 27, 28, 32, 45 — Русаїя; 4, 17, 30, 26, 24, 46 — Каленики; 7, 8, 12, 19, 25, 37, 42 — Пристроки; 11, 35 — Любарці; 13, 18, 22, 25, 36, 38 — Ташань; 21, 41, 43 — Гологурів; 31, 33 — Іванків; 39 — Перемога; 40 — Сапигів.

існувати у XII ст. внаслідок пожежі. Залишки знищених вогнем дерев'яних конструкцій у валах збереглися на городищах Гологурів, Гайшин та Проців.

Вище відмічалось, що городища (крім двох мисових в селах Ташані та Старе) досить одноманітні за характером планування оборонних споруд та топографічним місцезнаходженням. В плані вони округлі, розташовані на рівній місцевості або на незначних підвищеннях і оточені, як правило, з одного чи кількох боків болотами. На території УРСР не відомо жодного іншого району з такою значною концентрацією округлих городищ.

Поширення округлих укріплень у XI—XII ст. на території давньоруської держави П. О. Раппопорт пов'язує із змінами тактики військової справи, хоч наведені ним докази мало переконливі. Міркування П. О. Раппопорта з цього питання полягають у наступному⁸.

У найраніший період розвитку давньоруського військового зодчества (VIII—IX і частково X ст.) сусіди східних слов'ян не були обізнані з тактикою облоги укріплень. У цей час укріплення захоплювали раптовым наїздом (за давньоруською термінологією «изъезд», «изгон»), тому тактика захисту мала пасивний характер. В оборонному будівництві основну увагу приділяли максимальному використанню природних захисних властивостей рельєфу місцевості — під укріплення обирались місця зі стрімкими схилами (миси та останці), обороноздатність яких підсилювалась досить примітивними штучними засобами. У другій половині чи наприкінці X ст. відбувається перехід до складнішої тактики оволодіння укріпленнями — пасивної, але тривалої облоги (за давньоруською термінологією «облежанне»). Внаслідок цього захисники, відрізані від водопостачання і позбавлені можливості одержувати продукти харчування, змушені були здаватись ворогу. Для протидії цій системі облоги почали оточувати укріплення з усіх боків валом, завдяки чому можна було вести фронтальну стрільбу з усіх ділянок периметра стін. В зв'язку з цим захисні властивості природних рубежів поступово втрачали своє значення. Логічний розвиток нового принципу захисту зумовив поширення у другій половині XI—XII ст. округлих у плані укріплень, розташованих на рівній, частіше низинній місцевості, тобто таких укріплень, форма яких не залежала від природних умов рельєфу. Округла форма, за П. О. Раппопортом, найповніше відповідала вимогам нової тактики захисту — веденню кругової фронтальної стрільби в усі боки з метою не допустити ворога на близьку відстань до стін укріплення. Така форма гарантувала рівномірну стрільбу з периметра укріплень, виключала можливість існування ділянок, що не прострілювались. Округлі укріплення при однаковій площі з укріпленнями інших форм мали найменшу протяжність периметра стін, що забезпечувало найбільшу щільність стрільби з цих стін.

Не заперечуючи П. О. Раппопорту щодо еволюції давньоруської військової тактики, вважаємо, що наведені ним переваги округлих низинних городищ є другорядними. Наприклад, неможовірно, щоб будівельники округлих укріплень враховували таку дрібну деталь, як можливість ведення ідеально рівномірного обстрілу на всьому протязі периметра стін, чи відносно більш щільність цієї стрільби (у зв'язку з мінімальною протяжністю периметра стін) у фортецях округлої в плані форми. Про те, що округлі укріплення не пристосовувались для ведення рівномірного фронтального обстрілу з усіх частин периметра, свідчить розташування округлих городищ Переяславщини. Так, городище в с. Вінинці розташоване майже на самому березі озера (рис. 3, 8), городище в с. Веселинівка — поблизу озера (рис. 2, 3), городища в селах Пристроми та Світільня — на краю обриву до заплави р. Трубежа (рис. 3, 5, 9), а городище поблизу с. Каленики — на краю обрива до заплави р. Супою (рис. 2, 4). Недалеко від с. Любарці городище розташовувалося на березі болота. Звичайно з цих боків, захищених природними перешкодами, інтенсивність обстрілу була під час облоги іншою, ніж з частин периметра укріплень, які були звернуті до відкритого, напільного боку.

Отже, думка про те, що округлі укріплення виникли під впливом нової тактики захисту — фронтальної стрільби — не зовсім правильна. Округла форма, безперечно, ідеально відповідає умовам фронтальної стрільби по ворогу, якщо останній з усіх боків оточив укріплення і тримає його в облозі. Але при з'ясуванні причин поширення округлих укріплень слід виходити не з цих міркувань. Якщо взяти неокруглі нагірні городища, що безпосередньо обмежені природними перешкодами

(мисові та розташовані на пагорбах-останцях), то для них можна вказати значно більше переваг щодо їх обороноздатності за умов панування тактики пасивної облоги та фронтальної стрільби. Як відомо, укріплення мисові та на ізольованих останцях були поширені в XI—XII ст. у всіх районах Русі, де для цього були відповідні природні умови. Оскільки у XI—XII ст., тобто під час панування тактики фронтальної стрільби, не відмовлялись від влаштування фортець у важкоприступних місцях (рівних площ для побудови укріплень було багато), то це може переконливо свідчити, що жодна ідеальна в плані форма укріплень не могла компенсувати тих переваг, які давало використання природних захисних властивостей місцевості. Це стало можливим через кілька століть у зв'язку з появою вогнепальної зброї і докорінними змінами у характері військової тактики.

П. О. Раппопорт визнає, що при мисовому розташуванні укріплень загроза несподіваного оволодіння фортецею (чим ві в якому разі не могли нехтувати і в XI—XII ст.) виключалась, насамперед, з тієї частини периметра укріплень, що була оточена природними перешкодами. Лише напілна стіна фортеці вимагала інтенсивнішої стрільби. Але основний принцип стрільби — фронтальний — був однаковий на всьому периметрі⁶. З цього випливає, що мисові укріплення фактично мали значнішу обороноздатність, ніж округлі, на відкритій місцевості. Слід також враховувати, що округлі укріплення вимагали збільшення стрілкових засобів захисту. Про цю особливість округлих укріплень згадує й П. О. Раппопорт⁷.

Наголошуючи на залежності планувальних типів давньоруських укріплень X—XIII ст. від розвитку тактики облоги та захисту, П. О. Раппопорт неодноразово підкреслює, що тактичні основи облоги та захисту в XI—XII ст. майже не змінювались, що всі типи укріплень відповідали одній і тій самій тактичній схемі захисту⁸. Звідси виходить, що заснування різнотипних укріплень у XI—XII ст. зумовлювалось не еволюцією тактики облоги й захисту й залежало не від тактичних вимог, а від якихось інших причин. За цілком слушним визнанням П. О. Раппопорта укріплення так званого волинського типу, що мали підчотирикутну та прямокутну форми, відповідали тим самим тактичним принципам захисту — веденню фронтальної стрільби, подібно до укріплень округлої в плані форми. Своєрідну форму укріплень так званого волинського типу П. О. Раппопорт пояснює відмінними інженерними традиціями, а не відмінною тактичною схемою захисту⁹. Виявляється, що округлі укріплення на рівній місцевості існували в західноруських землях починаючи з X ст. Проте появу їх на цій території П. О. Раппопорт пов'язує не з тактичними принципами захисту, а із зв'язками із західнослов'янськими землями, де округлий тип укріплень мав давні традиції¹⁰. Отже, у даному разі, як і у випадку з городищами волинського типу, поширення укріплень округлої форми пов'язується не зі змінами тактики облоги та захисту, а із давніми західнослов'янськими традиціями. Виходить, що різні за планом укріплення виникали й поширювались з різних на те причин, але не під впливом військової тактики. Наведемо ще одне спостереження П. О. Раппопорта, який, зокрема, підкреслює, що у великих за площею укріплених пунктах природний фактор відіграв суттєву роль аж до XIII ст. Нові принципи військово-інженерного мистецтва, що зумовили появу округлих фортець, було легше здійснити при спорудженні невеликих укріплень. Цим самим П. О. Раппопорт визнає обмеженість впливу нового принципу захисту (фронтальної стрільби) на планування укріплень¹¹.

На нашу думку, поява та поширення округлих укріплень, планування яких не пов'язане з захисними властивостями рельєфу, не мали ніякого відношення до тактики захисту. Саме завдяки тому що на периметрі цих городищ відсутні природні перешкоди, оскільки вони розташовані

на рівній або відносно рівній місцевості, згадані городища мають округлу форму. Відсутність природних перешкод дозволяла надавати конфігурації штучних оборонних споруд правильні в плані геометричні обриси. Це давало можливість застосовувати найраціональніший тип планування укріплень — округлої форми. Укріплення округлої форми були найекономічнішими, оскільки у порівнянні з іншими вони при однаковій зайнятій площі мали найменшу протяжність оборонних споруд. Як вже відмічалось, П. О. Раппопорт вбачає в цій особливості округлих укріплень тактичну перевагу — можливість забезпечити відносно більшу цільність стрільби під час облоги ворогом. Насправді перевага, насамперед, полягала в економічності — менших витратах сил і коштів на будівництво штучних оборонних споруд. В цьому полягала й перевага кола над іншою правильною в плані геометричною фігурою, яка також мала значне поширення в практиці людської діяльності, — чотирикутником.

У давньоруську епоху, як і в попередні історичні періоди, насамперед, обирали під укріплення місця з природним захистом. Проте людям доводилося заселяти й рівнинні місцевості, позбавлені мисів та останців. В усі давні історичні періоди, незалежно від тактики захисту, на рівній місцевості будувались укріплення правильної в плані геометричної форми, як правило, округлі. Для цих часів у окремих місцях відомі поряд з округлими чотирикутні городища, але їх дуже мало. Вони зустрічаються на Поліссі серед пам'яток милоградської культури другої половини першого тисячоліття до н. е. і серед пам'яток XI ст. в Західній Волині. В інших місцях Східної Європи на рівнинній місцевості поширені виключно округлі городища. Останні відомі для скіфських часів на Лівобережжі Дніпра (Клишівка на р. Пслі. Решетники на р. Ворсклі), в Середньому Подніпров'ї (Пастирське), на Поділлі (Немирівське), а для другої половини першого тисячоліття н. е. на Смоленщині. У X ст. округлі укріплення були відомі на Волині, Південному Побужжі, у Подністров'ї та у слов'ян на території сучасної Молдавської РСР. На Лівобережжі Дніпра слов'янські укріплення округлої форми до початку XI ст. не відомі. Носії роменської культури — сіверяни — займали значну територію, що давала їм можливість селитись майже виключно на високих корінних берегах великих річок і обирати під укріплення природні миси та останці, досить численні в цих місцевостях. Суцільне освоєння території Лівобережжя почалося за часів князювання Володимира Святославича і продовжувалось до XII ст. включно. Відсутність на низинній території Західної Переяславщини округлих городищ до рубежа X—XI ст. пояснюється тим, що тут взагалі відсутні давньоруські укріплення ранішого часу. Якби в них була потреба, то і вони, подібно до городищ IX—X ст. в областях з рівнинним ландшафтом у західно-руських землях чи на території Середньої Польщі, не могли б мати іншої форми, крім округлої.

Поширеність у Східній Європі округлих городищ на рівнинній місцевості в первіснообщинну і ранньофеодальну епохи, співіснування цих городищ з іншими плановими типами укріплень свідчать, що округлі укріплення виникають не тому, що змінюються тактичні принципи захисту на певному етапі в історії східних слов'ян (за П. О. Раппопортом, на рубежі X—XI ст.). Дійсною причиною цього явища є топографічний фактор. У даному випадку планування городищ пов'язане з певними особливостями рельєфу місцевості (рівнинним ландшафтом), де проводилось оборонне будівництво. Відсутність природних перешкод дозволяла свідомо застосовувати у плануванні укріплень найпрактичнішу (і разом з тим геометрично правильну) округлу форму, яка має в оборонному будівництві Східної Європи глибокі місцеві традиції. Про вирішальний вплив військово-тактичних принципів на планування укріплень можна говорити лише стосовно до періоду повного витіснення лука і стріл вогнепальною зброєю.

Поширення округлих укріплень в межах Західної Переяславщини слід розглядати у зв'язку з розвитком суспільних відносин, коли з освоєнням нових територій виникла необхідність засновувати оборонні пункти і в місцевостях з рівнинним ландшафтом.

Найраніші з укріплень Західної Переяславщини, очевидно, засновані наприкінці X — початку XI ст. Як відомо, літопис згадує Трубіж серед річок Лівобережжя, на яких за розпорядженням Володимира Святославича провадилось будівництво «градів». До них, насамперед, крім укріплень Переяслава, слід віднести городища в селах Пристроми та Русанів на р. Трубіж. Серед інших раннях пам'яток (Ташань, Городище, Любарці, Каленики і, можливо, Гайшин) деякі, очевидно, також виникли наприкінці X — початку XI ст. Значно пізніше, судячи з незначної кількості керамічного матеріалу XI ст., було засноване укріплення поблизу сучасного с. Гологурів. Наймолодші городища в селах Світільня, Перемога, Іванків, Проців, Старе, Веселинівка, Вінинці датуються виключно XII або початком XIII ст.

Якщо найраніші укріплені пункти засновувались великокнязівською владою для захисту Середнього Подніпров'я від печенізьких вторгнень, то з другої половини XI ст., коли Переяславщина виділилась в окреме князівство, небезпечним ворогом стають половці; тому удільні переяславські й великі київські князі, які постійно опікали переяславський стіл, не випускали оборонного будівництва з власних рук. Безсумнівно, що прерогатива в цій справі, як і раніше, належала князівській владі.

Привертають увагу незначні культурні залишки на цих городищах (виняток становить Ташань і Пристроми) та на більшій частині селищ поблизу них. Є підстави вважати, що ці укріплення були засновані як державні фортеці. Деякі з них разом з селищами стали значними на той час населеними пунктами (Каленики, Русанів, Ташань, Пристроми, Городище), поблизу інших існували невеличкі селища (Іванків, Гологурів, очевидно, Проців та Веселинівка) й селища більших розмірів (Любарці). Деякі з них (Старе, Вінинці), певно, були зовсім позбавлені населення, яке б займалось виробничою діяльністю*.

Характерне розташування городищ в західній частині Переяславщини. На південний схід від Переяслава (сучасний Переяслав-Хмельницький) розташовано лише чотири городища (Каленики, Ташань, Вінинці, Городище), а у північно-західному напрямку — 11 (Світільня, Перемога, Русанів, Іванків, Любарці, Проців, Гологурів, Старе, Веселинівка, Пристроми, Гайшин). Виявляється, що найпізніші фортеці (XII—XIII ст.) засновувались, як правило, не з боку безпосереднього захисту Переяслава від половецьких нападів (тут є лише одне городище XII—XIII ст. у с. Вінинці), а з протилежного, західного боку від центру князівства. Очевидно, в більш безпечному районі зручніше було утримувати військові резерви та зосереджувати необхідні матеріальні ресурси.

Тут городища розташовувались трьома лініями або рядами. Перша лінія проходила по р. Трубіж, друга — по правому боці колишньої заплави р. Альти, третя — вздовж надзаплавної тераси р. Дніпра. В усіх трьох лініях відстань між сусідніми городищами становила 6—9 км, що дозволяло підтримувати безпосередній зв'язок між укріпленнями по всій лінії. Відсутні городища вздовж р. Трубіж між селами Русанів та

* Характерно, що фортеці засновувались не на поселеннях, а на нових місцях. Свідченням цьому є наявність поблизу городищ дуже невеличких селищ з незначною кількістю культурних залишків та відсутність виразних слідів селищ біля таких городищ, як Старе, Вінинці, Веселинівка. Навіть на великому селищі в с. Каленики потужний культурний шар поширюється з трьох боків безпосередньо від рову городища, у той час як на укріпленому майданчику він зовсім відсутній. Якби це городище було засноване пізніше, то на його площі обов'язково було б виявлено культурний шар. Серед городищ з великими селищами лише в с. Городище укріплення могли бути збудовані під час існування поселення, хоч і недовзі після його виникнення (саме селище розташовано на мисі, а городище — на кінці піщаного підвищення, яке селищем зайняте не було).

Пристроми. Очевидно, тут вони не збереглися¹². Продовженням середньої лінії був укріплений населений пункт на місці сучасного Борисполя¹³, а в придніпровській лінії, очевидно, знаходилося укріплення на місці сучасного с. Воронькова¹⁴ (рис. 1).

Розміщення укріплень рядами на відносно однаковій відстані одне від одного значною мірою полегшувалось тим, що вони споруджувались на рівній місцевості, тобто локалізація кожного з них майже не залежала від захисних особливостей рельєфу. У зв'язку з цим порядок розташування городищ у межиріччі Дніпра — Трубіжка свідчить, як ніде в іншому місці, про централізований характер оборонного будівництва в західній частині Переяславського князівства. Побудовою названих укріплень завершується процес інтенсивного освоєння Переяславським князівством цієї частини Лівобережжя Дніпра*.

Слід враховувати, що кожний укріплений пункт в цілому являв собою не просто фортецю, а військово-феодалне поселення, мешканці якого перебували в залежності від представників панівного феодального класу. В юридичному відношенні територія Західної Переяславщини, мабуть, була доменіальним володінням переяславського князівського столу. Однак концентрація городищ не з боку подовеських нападів, а в тилу свідчить про те, що цей район був тісно пов'язаний з економічними інтересами переяславського боярства. Розташовані тут фортеці не лише захищали з південного сходу підступи до Києва, а й були осередками феодальних володінь. З точки зору потужності укріплень, тобто у військово-оборонному відношенні, ці пункти не мають суттєвих відмін, хоча за кількістю мешканців (що характеризує їх економічний потенціал) вони різнилися один від одного. Можливо, управителі та володарі військово-феодальних осередків, що перебували на службі у князя, мали неоднакові економічні можливості. Поповненню господарських ресурсів, економічному зростанню укріплених пунктів, в чому були зацікавлені й князі, заважали спустошливі набіги половців, боротьба проти яких вимагала значних матеріальних витрат.

¹² Кучера М. П. Отчет о разведке древнерусского поселения в с. Русанов на р. Трубеже в 1965 г. — НА ИА АН УССР; Кучера М. П. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. — Археологія, 1970, т. 24, с. 217; Кучера М. П. Процівське городище на Київщині. — Археологія, 1972, 5, с. 109; Кучера М. П. Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. — НА ИА АН УРСР; Кучера М. П. Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. — НА ИА АН УРСР. Роботи у 1971 і 1972 рр. проводились за дорученням Київського обласного правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

¹³ Городища в селах Перемога (колишня Ядлівка) і Любарці відомі за анкетними даними 1873 р., опублікованими на початку XX ст. (Уварова П. С. Городища и курганы. — Труды Моск. предварит. ком. по устройству XIV в. 1906, вып. I, с. 78; Самоквасов Д. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908, с. 118; Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917, с. 37).

¹⁴ Городище в с. Головурів з обох боків поруйновано кар'єром по добуванню землі. Його середня частина збереглася на ширину 30 м, з чого видно, що городище мало округлу форму (рис. 3, 1). Відомості про його форму є у літературі. Зокрема, воно згадується як округлий городок за 6 км від с. Воронькова по дорозі в с. Старе (Падалка Л. Древние земляные сооружения Полтавской губернии. Полтава, 1906, с. 25; Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917, с. 36, 82). Городище в с. Любарці, укріплення якого зовсім не збереглося, також мало округлу форму при діаметрі 50 м (Макаренко Н. Е. Вказ. праця, с. 37). Відомості про форму знищеного городища в с. Перемога в літературі відсутні. Але за конфігурацією площі, на якій воно було розташоване, це городище було круглим при діаметрі не більше 60—70 м.

¹⁵ Обидва вали на городищі у с. Іванкові від багаторічного розорювання майже злилися. Про наявність тут двох валів є відомості з кінця 20-х років.

* У повідомленні, присвяченому результатам розвідувальних розкопок на Процівському городищі, висловлювалась думка, що городище було сховищем для населення навколишніх давньоруських поселень (Кучера М. П. Процівське городище на Київщині. Археологія, 1972, 5, с. 113). Після відкриття значної кількості аналогічних городищ у цьому самому районі стає очевидним, що Процівське укріплення виникло не з ініціативи місцевого населення й не для його потреб.

⁵ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 40, 62, 63, 147, 151, 152, 155, 156; Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв.—МИА, 1961, № 105, с. 162, 163, 176, 177, 180, 181; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.—МИА, 1967, № 140, с. 157—159, 215, 217.

⁶ Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной..., с. 180, 181.

⁷ Там же, с. 163.

⁸ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., с. 157; Раппопорт П. А. Военное зодчество..., с. 159, 200.

⁹ Раппопорт П. А. Военное зодчество..., с. 169.

¹⁰ Там же, с. 195, 216.

¹¹ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., с. 152, 153.

¹² Очевидно, на місці сучасної Баришівки знаходився літописний Баруч (Стороженко А. Исторический очерк м. Борисполя.—Киевская старина, 1892, т. 39, с. 4; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. К., 1897, с. 151; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии, ч. I. Полтава, 1905, с. 9).

¹³ М. К. Каргер дослідив у м. Борисполі залишки кам'яного храму початку XII ст., побудованого, як вважав автор, Володимиром Мономахом. Раніше тут існували і залишки укріплень, які не збереглися (Каргер М. К. «Летская Божица» Владимира Мономаха.—КСИИМК, 1953, вып. 46, с. 16—19; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения..., с. 24).

¹⁴ В с. Воронькові існувало велике (попад 6 га) городище (Падалка Л. В. Древние земляные сооружения..., с. 25, кресл. № 1). Обстеженням 1972 р. встановлено, що від городища в окремих місцях збереглися незначні залишки валу і воно належить до пізнього середньовіччя. Відомо, що у XVII ст. у с. Воронькові був маєток Олізарів, а з 1648 р.—центр Вороньківської козацької сотні. (Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи.—Труды Полтавской ученой архивной комиссии, 1915, вып. 12, с. 98). Проте поряд з матеріалами XVII—XVIII ст. на частині городища знайдено поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. Очевидно, невелике давньоруське городище свого часу було зруйноване забудовою села (Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р.—НА ІА АН УРСР). В літературі існує думка, що на місці сучасного с. Воронькова існував давньоруський літописний «град» Воронія (Стороженко А. Вказ. праця, с. 4).

м. п. КУЧЕРА

Древнерусские городища в западной части Переяславщины

Резюме

В западной части Переяславского княжества XI—XIII вв., в междуречье Супоя и Днепра находилась довольно многочисленная, территориально изолированная в пределах Левобережья, группа укрепленных пунктов, от которых сохранились остатки 15 городищ, обследованных автором в последние годы. Все городища, за исключением двух мысовых, расположены на ровной местности или на незначительных возвышениях среди болот и имеют круглую в плане форму. Подобной концентрации круглых городищ не наблюдается в других районах на территории УССР. В специальной литературе утвердилось мнение, что круглые укрепления на ровной заболоченной местности получили распространение в XI—XII вв. в связи с изменением тактики защиты — переходом в конце X в. к тактике фронтальной стрельбы. Такое мнение не согласуется с фактами преимущественного использования в XI—XII вв. участков местности с естественными препятствиями — мысов и останцев под устройство укреплений. Но там, где не было мысов и останцев — на ровной местности, — приходилось сооружать укрепления без использования естественных защитных свойств рельефа. В этих условиях целиком искусственным деревянно-земляным сооружениям придавала круглую форму, как наиболее рациональную с точки зрения экономичности строительства. Круглые укрепления по сравнению с иными имеют при одинаковой площади минимальную протяженность оборонительных валов и рвов. В этом состоит преимущество круга над другой правильной в плане геометрической фигурой, также имевшей значительное распространение в практике человеческой деятельности, — четырехугольником. В Восточной Европе как до X в., так и позже — вплоть до периода массового внедрения огнестрельного оружия, — на ровной местности, независимо от той или иной тактики защиты, всегда сооружались укрепления правильной в плане геометрической формы — круглые и очень редко, в виде исключения — четырехугольные. Появление круглых укреплений на равнинной местности в западной части Переяславщины обусловлено не изменениями военно-тактических принципов нападения и защиты, а отражает процесс государственного освоения и колонизации этой территории великими киевскими, а затем переяславскими князьями.